

## OSMANLI DÖVLƏTİNDƏ ERMƏNİLƏRİN DURUMU: TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR VƏ YALANLAR

İSMAYIL MUSA

*Bakı Dövlət Universiteti*

*afternoon1986@mail.com*

*"Əgər Osmanlı dövləti olmasaydı, biz ermənilər bir Osmanlı dövləti yaradıb qurmalydıq... Dünyada heç bir azlıq Osmanlı erməniləri qədər sərbəstliyə sahib olmamışdır".*

*(Yüksək vəzifəli bir erməni din adamının İngilis Erməni Dərnəyinin 1894-cü ildə Londonda keçirilən toplantısındakı çıxışından) [1].*

*Məqalədə ermənilərin Osmanlı dövlətindəki durumları ilə əlaqədar məsələlər tədqiq olunur. Daha sonra bu məsələ ilə əlaqədar çoxsaylı təhriflərdən bəhs olunur. Müəllif məqalədə Osmanlı arxivinin, həmçinin Qərb dövrü mətbuatı materiallarından istifadə etmişdir.*

Zaman-zaman çeşidli dövlətlərdən hərtərəfli himayə görə və yardım alan ermənilər artıq iki əsrdir ki, ardıcıl və məqsədyönlü türk-müsəlman soyqırımını siyasəti yeridirlər. Böyük dövlətlərin türk millətinə qarşı yürütdükləri siyasətin gerçəkləşdirilməsində bir alət (vasitə) kimi istifadə olunan ermənilər həm də tarix boyu Anadolu və Azərbaycan türkləri tərəfindən sıxışdırılmaları, soyqırımına məruz qalmaları barədə saysız-hesabsız uydurma və yalanlar yayırlar.

Tarixən bütün türk dövlətlərində yüksək iqtisadi-mədəni inkişafa yetişən, dini etiqad sərbəstliyinə malik olan və dövləti məqamlara yiyələnən ermənilər öz köçlərini, diaspor və lobbi yaratmalarını, "genosidə məruz qalmalarını" Osmanlı dövlətindəki durumları və 1915-ci il olayları ilə əlaqələndirir, "əsaslandırmağa" çalışırlar. Onlar "Böyük Ermənistan"ı bərpa etmək məcburiyyətində qalmalarını və "Türkiyədə 1915-ci il erməni soyqırımını" uydurmalarını aşağıdakı "dəlillərlə isbatlamağa" cəhdlər göstərirlər:

- guya türklər bütün tarix boyu ermənilərlə düşmənçilik etmişlər;
- türk dövlətlərində, xüsusi ilə də Osmanlı imperatorluğunda ermənilərin durumu çox ağır və acınacaqlı olmuşdur;
- 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinin hüduqları daxilində həyata keçirilən erməni yerdəyişməsi onların tarixdəki ilk köçürülməsidir;
- erməni diasporunun yaranması 1915-ci il hadisələrinin nəticəsidir;
- ermənilər türklər tərəfindən soyqırımına məruz qalmışlar.

1915-1923-cü illərdə Türkiyədə "soyqırımına uğradıqlarını" və Azərbaycanda isə daima "sıxışdırıldıqlarını, qırıldıqlarını" iddia edən ermənilər zaman-zaman bu istiqamətdə məqsədyönlü, sistemli təbliğat aparmışlar. Ermənilərin bu təbliğatlarından özlərinin çoxşaxəli mənafe və maraqlarının təminatı üçün faydalanan böyük dövlətlər isə onlara hərtərəfli yardımlar göstərmişlər.

XX-XXI yüzilliklərin qovuşuğunda genişlənən "erməni soyqırımını" təbliğatının böyük dövlətlər (Fransa, Rusiya, ABŞ, İngiltərə, İtaliya və s.) tərəfindən dəstəklənmə-

si daha da güclənmişdir. Onlar özlərinin əbədi geosiyasi və həm də dövrə (şəraitə) müvafiq konkret maraqlarından çıxış edərək "erməni genosidi" təbliğatı ilə həm-rəyliklərini indi daha açıq şəkildə ortaya qoymuşlar.

Həmin dövlətlərin parlamentlərində "erməni soyqırımı"na dair vaxtaşırı keçirilən müzakirələr və çıxarılan qərarlarla əslində türk dünyası növbəti - "soyuq və sivil səlib yürüşü" ilə üzləşmişdir. XXI yüzilliyin türk əsri olacağına və türklərin "sivil yolla Avropanı ələ keçirə biləcəklərinə" dair mülahizə-baxışlardan rahatsız olan, ələlxüsus da özlərinin geosiyasi maraqlarını, iqtisadi mənafeələrini gerçəkləşdirməyə çalışan böyük dövlətlər "erməni soyqırımı" təbliğatı və s. məsələlərdən möhkəm yapışmışlar.

Əslində isə həm "erməni soyqırımı"ndan "üzülən" və məqsədyönlü türk-müsəlman düşmənçiliyi siyasətini yürüdən Rusiya, Qərbin bir sıra dövlətləri, həm də elə ermənilərin özləri tarix boyu türk-müsəlmanlara problemlər yaratmış, onları kütləvi surətdə qırmışlar.

Bütün bunlar isə ortaya bir dilemma çıxarmış, "Erməni genosidi", yoxsa türk-müsəlman soyqırımı sualını yaratmışdır. Və həm də bu tarixi suala obyektiv elmi cavab verilməsi, "erməni soyqırımı" təbliğatının arxasında dayanan dövlət-güclərin niyyətlərinin aşkarlanması zərurəti yaranmışdır. Buna görə də, türk milləti ilə onun qurduğu dövlətlərdə yaşayan erməni toplumunun münasibətlərinin araşdırılmasının elmi-siyasi əhəmiyyəti dərinədən aydınlaşdırılmaqla bu sahədəki başlıca istiqamətlərin və məqamların müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir.

Bu baxımdan, öncə onlar arasındakı münasibətlərin indiyədək qismən araşdırılan və yaxud da heç öyrənilməyən problemlərinin müəyyənləşdirilməsi lazım gəlir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi və onların həllinə çalışılması məqsədmüvafiq sayıla bilər:

— türk dövlətlərinin müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələrinin, xüsusilə də Türkiyə Tarix Qurumu və Azərbaycan Respublikası [2] Elmlər Akademiyasının müvafiq institutlarının, habelə universitetlərin tarix, beynəlxalq münasibətlər fakültələrinin bu sahədə araşdırmalar apararı əməkdaşlarından ibarət müəyyən qrupun təşkili;

— türklərin ermənilərə münasibətindəki tarixi gerçəklikləri özündə əks etdirən qaynaqların araşdırılması, Qərb dövlətləri və Rusiyanın, Türkiyə və Azərbaycanın arxivlərindəki çox dəyərli müvafiq sənəd və materialların toplular halında nəşri də zəruridir. Bu zaman bilavasitə Ermənistan arxivlərindəki sənədlərin də əldə edilib nəşr olunması bir çox mühüm məqamların izahı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir;

— tarixi dövrlər üzrə (qədim çağlardan XIX əsrədək; XIX yüzillik; XX əsr-XXI əsrin əvvəli) aparılan xüsusi tədqiqatların nəticələri əsasında türk-erməni münasibətlərinin tarixi və perspektivlərinə dair əsərlərin nəşr olunması;

— türklərlə ermənilər arasındakı münasibətlərin beynəlxalq və regional siyasi vəziyyətə təsiri və s. məsələləri nəzərə alaraq bu kimi konkret problemlərə dair elmi araşdırmalar aparılması: a) türk dövlətlərində ermənilərin durumu: tarixi gerçəkliklər və yalanlar; b) "erməni genosidi", yoxsa türk-müsəlman soyqırımı; c) türk-erməni münasibətləri və Rusiya; ç) islam dünyası və türk-erməni münasibətləri; d) türk-erməni münasibətləri və İran; e) türk-erməni münasibətləri və Qərb (İngiltərə, Fransa, ABŞ, Almaniya və s.) dövlətlərinin mövqeyi; ə) kilsə və "erməni məsələsi" və s.

— "Erməni məsələsi" XXI əsrdə: problemlər və perspektivlər" mövzusunda dair müvafiq politoloci aspektli araşdırmaların aparılması, müəyyən tövsiyə və proqnozların hazırlanması da olduqca böyük elmi-siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Türkün (müsəlmanın) erməniyə tarixi (bəşəri) xidmətinin etirafı və dəyərləndirilməsinin əvəzində "soyqırım" əfsanəsini uyduraraq təbliğ edənlərin iddialarına görə:

- ermənilər tarixdə ilk dəfə Osmanlı dövlətində kütləvi köçürülməyə məruz qalmışlar;
- burada dini zəmində sıxışdırılmışlar;
- milli-dini mənsubiyyətlərinə görə iqtisadi-mədəni inkişafdan qalmışlar;
- dövlətin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində soyqırımına uğramışlar və s.

Halbuki çoxsaylı tarixi qaynaqların da (türk, erməni, Qərb, Rusiya) təsdiqlədiyi kimi ermənilər Osmanlı dövlətində:

- əski çağlardan bəri qurtula bilmədikləri dərəbəylik yaşayış qaydasından toplum şəklinə keçə bilməmişdilər;
- iqtisadi-mədəni dirçəlişə və tərəqqiyə nail olmuşdular;
- dini etiqad azadlığı əldə etmişdilər;
- digər insan haqlarına sahib çıxmışdılar;
- yüksək dövlət məqamlarına yetişmişdilər;
- bütün bu sadalananların sayəsində də çoxluğu (türk-müsəlmanları) sıxışdırmaq və hətta kütləvi surətdə qırmaq imkanları qazanmışdılar.

Ermənilərin iddia və yalanları ilə bağlı burada vacib saydığımız yalnız bir neçə başlıca məqamın üzərində dayanılmasına ehtiyac görürük.

**Birincisi**, tarixən böyük dövlətlərin - imperiyaların ciddi təsir və təzyiqlərinə (öz ucbatlarından) məruz qalan ermənilər çox vaxt toplum halında yaşamaıyblar. Elə onların öz tədqiqatçılarından G.Aslanyan 1914-cü ildə İstanbulda çap etdirdiyi "Ermənistan və ermənilər" kitabında yazırdı ki, "ermənilər dərəbəyliklərdə yaşayıblar. Bir-birlərinə vətən hissləri ilə bağlı deyillər... Bir-birləriylə bağlılıqlarını siyasi əlaqələrlə deyil, adət-ənənələri, dil və dinləriylə yaradırlar" [3, 15]. Ermənilər ya tarixin müxtəlif çağlarında məskunlaşdıqları ayrı-ayrı yerlərdən başqa ərazilərə köçürülmüşlər, ya da özləri müəyyən səbəblərə görə yerdəyişmələrə baş vurmuşlar.

Yeri gəlmişkən, Türkiyə araşdırmaçısı E.İlterin erməni köçlərinin səbəblərinə dair təsnifatı [4, 75] dolğun və obyektivdir. Onun nəzər nöqtəsinə görə erməni köçləri: 1) onların pula (ticarətə) və sərvətə düşkünlükləri; 2) macərapərəstlik ruhu; 3) xristianlıqdakı məzhəb qovğaları, dini təzyiqlər və 4) yaşadıkları dövlətlərə tarix boyu xəyanət içində bulunmaları ilə sıx əlaqədar olmuşdur.

Müxtəlif imperiyaların ərazilərində məskunlaşan ermənilərin öz xəyanətkar hərəkətlərinə və s. səbəblərə görə köçürülmələrinə dair tarixi faktlar yetərincədir. Sasanı, Bizans, Rusiya və digər imperatorluqlarda vaxtaşırı həyata keçirilən erməni köçürülmələri barədə onların öz tarixçiləri də çox yazıblar.

Buna görə də, 1915-ci ildə Osmanlı dövlətində həyata keçirilən erməni yerdəyişməsinin onların "tarixdəki ilk köçürülməsi", "erməni diasporasının yaranmasının 1915-ci il hadisələrinin nəticəsi" kimi dəyərləndirilməsi kökündən yanlışdır və onlarla əsla razılaşımaq olmaz.

**İkincisi**, tarix türklərin dəfələrlə erməniləri Bizans və digər dövlətlərin dağıdıcı hücumlarından xilas etmələrinə dair çoxlu faktlar verir. Səlcuqların zəfərləri sayəsində Bizansın zülmündən qurtulan ermənilərin türkləri müdafiə etmələri halları da tarixə məlumdur. Urfalı (Ədəsli) erməni salnaməçisi Mateos türklərin Urfanı fəth etmələrinin ermənilər tərəfindən bayram kimi qeyd olunduğunu qələmə almışdır [5].

Yeri gəlmişkən, bu kimi halları ermənilərin tarixən formalaşan xislətinin nəticəsi kimi dəyərləndirən fikirlər də mövcuddur. Çünki onlar sonralar, yəni 1914-1920-

ci illərdə rus, ingilis, fransız, yunan qoşunlarının Türkiyə şəhərlərini tutmalarını, ingilis hərbi hissələrinin 1918-ci ildə Bakıya, rus silahlı qüvvələrinin 1804 və 1920-ci illərdə Gəncəyə, 1920-ci və 1990-cı illərdə isə Bakıya soxulmalarını da sevinclə qarşılayıb şadyanalıq etmişlər.

**Üçüncüsü**, belə bir mühüm cəhəti xüsusilə vurğulamaq gərəkdir ki, məhz türk dövlətləri (ələlxüsus da Osmanlı) yürütdükləri siyasətlə ermənilərin toplum halında yaşamalarına şərait yaratmışlar. Elə Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Osmanlı imperatorluğunda bir neçə mənbəyə görə 1.300.000, rəsmi statistikaya əsasən isə 1.161.169 erməninin yaşaması faktı [6] da bu fikrə sübutdur. Ermənilərin bir xalq olaraq formalaşması və dünyada tanınmaları da Osmanlı dövləti vasitəsi ilə baş vermişdir.

Bizcə, tarixçi M.Varandyan 1914-cü ildə Cenevrədə ermənicə nəşr etdirdiyi "Erməni hərəkatı tarixi" kitabında bu məsələni yetərincə dolğun ifadə edə bilmişdir: "On doqquzuncu yüzilliyin başlanğıcında ermənilik bir millət kimi Avropada tanınmırdı. Avropalılar bunları İstanbuldan bilirdilər. Erməniləri yer üzünə dağılmış tacirlər, öz haqq-hesablarından başqa bir şeyə bağlı olmayan kimsələr, yəhudilər kimi vətənsiz, milliyətsiz, sərsəri, bəxtsiz kimi tanıyırdılar" [7, 150].

Türkiyə dövlətinin ermənilərin həyatında oynadığı rol və tarixində tutduğu yer Başbakanlıq Osmanlı arxivindəki bir mühüm materialdan [8] da aydın görünür.

"Berliner Taqblatt" qəzetinin 1894-cü il 28 sentyabr tarixli 393-cü sayında gədən və barəsində Almaniyadakı türk səfirliyi tərəfindən Xariciyyə naziri Səit Paşaya məlumat verilən "Erməni problemi və şikayətləri" başlıqlı yazıdan ibarət olan həmin materialdakı məqamlar maraqlıdır. Yazıda, İngilis Erməni Dərnəyinin 1894-cü ildə Londonda keçirilən toplantılarından birində ermənilərin bəzi şikayətləri ilə bağlı, yüksək məqamli erməni rahibinin aşağıdakı baxışları öz əksini tapmışdır:

- əgər Osmanlı dövləti olmasaydı, biz ermənilər bir Osmanlı dövləti yaradıb qurmalıyıq;
- dünyada heç bir azlıq Osmanlı erməniləri qədər sərbəstliyə sahib olmamışdır;
- padşahın yardımını olmasaydı, kilsələrimiz, xəstəxanalarımız, məktəblərimiz xaraba halına gələr, yoxsullarımız acından ölərdi, din adamlarımız möhtac duruma düşərdi;
- şəxsən hakimiyyət qabiliyyətinə malik deyillər, nədən hökumət qurmaq istəyirlər?

**Dördüncüsü**, özlərinin müxtəlif səpkili konkret maraqlarına görə "erməni soyqırımı" təbliğatını dəstəkləyən dövlətlərə (Fransa, Rusiya, ABŞ, İngiltərə və s.), habelə müəyyən qurumlara (Vatikan, Avropa Birliyi və s.) yaxın tarixdən bəzi xəbərlətlər etməyin zərurəti meydana çıxır. Bəşəriyyət bu və digər dövlətlərin müxtəlif regionlarda əsrlər boyu törətdikləri çeşidli soyqırımlarını yaddaşına həkk etmişdir.

Yaşanan əsl tarixin və dürüst yazılan keçmişin tövsiyəsi budur: Osmanlı dövlətində ermənilərin sıxışdırılmaları və təzyiqlərə məruz qalmalarına dair uydurmaları həqiqət kimi qəbul edənlər unutmasınlar ki:

- I Napoleon Bonopartın "Anadoludakı katolik ermənilərdən istifadə etməyin mümkün olub-olmaması" sualına İstanbuldakı fransız səfiri Sebastiani "ermənilər həyatlarından o qədər məmnundurlar ki, buna imkan yoxdur" cavabını vermişdi [9, 14];
- ABŞ prezidenti Klivlend 1894-cü ildə senata müraciətində "xristian olduqlarına görə ermənilərə Türkiyədə zülm edildiyinə dair heç bir xəbər alınmadığı"ni söyləmişdi [10];
- tarixçi M.Varandyan "erməni kulturu, dili, tarixi, ədəbiyyatı baxımından Türkiyə ermənisi rus ermənisinə nisbətən çox qüvvətli və azaddır" [7, 150] yazmışdı;
- Bismark "erməni məsələsi əski bir alman əsgərinin kəmiyyətinə belə dəy-

məz" [11] demişdi;

• İstanbuldakı ingilis böyükelçisi Osmanlı Xariciyyə Nəzarətinə ünvanlandığı 1847-ci il 22 fevral tarixi məktubunda "protestantlığa dönən ermənilərin digər məzhəblərdən olan soydaşları tərəfindən rahatsız edilməmələri üçün Osmanlının gördüyü tədbirlərlə bağlı məmnunluğunu" [12] bildirmişdi.

### **ƏDƏBİYYAT**

1. Türkiyə Cümhuriyyəti (T.C.) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciyyə Nezareti (HNA), Endikatör: 135 və Dosya: Yıldız Esas Evrak, Dosya no: 4912-4-2, iç no: Kısım - 18, 2-125.
2. Ermənilər tarix boyu Azərbaycanda da milli-dini zəmində sıxışdırılmalarına və məhrumiyyətlərə dəyər olmalarına dair saysız-hesabsız yalanlan yayırlar.
3. "Ermeni İddiaları və Tarihi Gerçekler", Ankara, 1998, 316 s.
4. E.İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara, 1996, 81 s.
5. Urfalı Mateos (Mathien dEdesse), Chronices, №129 ("Vekayi-name" kimi də adlandırılan bu xronika H.Andreasyanın çevirməsi ilə Ankarada 1962-ci ildə türkçə nəşr olunmuşdur.
6. Belleten, Ankara, 1972, XXXVI /141, s. 32; Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir, 1985, 412 s.
7. E. Uras "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi"/ İstanbul, 1987, 798 s.
8. T.C. BOA, Hariciyyə Nezareti, Endukatör: Tercüme Siyasi-2, Karton no: 84, iç no: Evrak no: 135 və Dosya: Yıldız Esas Evrak, Dosya no: 4942-4-2, iç no: Kısım -18, 2-125.
9. Ermeni İddiaları və Tarihi Gerçekler, Ankara, 1998, 316 s.
10. T.C. BOA, Hariciyyə Nezareti, Endikatör: Siyasi-III, Karton no: 316, Dosya no: 79, Evrak no: 332.
11. Bu sitat E.Urasın yuxarıda göstərilən əsərindən gətirilir. 798 s.
12. T.C. BOA, Dosya: Babıali Evrak Odası Mühimme Kalemi, Dosya no: iç no: 48, Karton no: 40, Evrak no: 5699/1320, 1600; Digər arxiv sənədlərində "Şərq məsələsi əski bir alman əsgərinin kəmiklərinə belə dəyməz" yazılmışdır.

### **ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН В ОСМАНЛИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА И ЛОЖЬ**

**И.М.МУСА**

#### **РЕЗЮМЕ**

В статье исследуются вопросы, связанные с положением армян в Османлинском государстве. Далее в ней дается подробный анализ многочисленных фальсификаций по этому вопросу. В работе использованы материалы Османлинского архива, а также периодической печати стран Запада.

### **POSITION OF ARMENIANS IN OTTOMAN STATE: HISTORICAL REALITIES AND DECEPTIONS**

**I.M.MUSA**

#### **SUMMARY**

The author deals with a number of deceptive view - points and falsifications of Armenian historians and politicians in the article and the material is refuted on the basis of the historical documents and facts as well. In those documents one can meet the information as if through centuries Turks have always been the enemies of the armenians, armenians had hard and difficult lives in all the turkic states; the 1915 Armenian migration held in Ottoman state was the first migration of armenians and armenians suffered a genocide by the Ottoman Turks; emergence of the Armenian diaspora became a reality as a result of 1915 events.